

БЕРДИЧІВСЬКА ЗЕМЛЯ В ІСТОРИКО-РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ XIX–XX СТОЛІТЬ

Вадим ЛЄБЄДЄВ
аспірант ННДІУ

Анотація. В статті визначається стан дослідження Бердичівського краю в наукових працях XIX–XX ст., з'ясовуються повнота та репрезентативність джерельного забезпечення зазначеної проблеми. Також на основі аналізу історіографічних джерел висвітлюються місце і роль історико-регіональних досліджень в прогресі історичної науки Польщі, Росії, України, з'ясовується вплив зарубіжних історіографічних праць про Бердичівщину на розвиток українознавчих історичних досліджень. Разом з тим у пропонованій статті проводиться характеристика наукового потенціалу досліджень землі Бердичівської та робиться вступна спроба історіографічного опису праць про Бердичівський край.

Ключові слова: Бердичівський край, наукові дослідження, історіографічний опис, краєзнавчий рух.

Бердичівський край, що розташований на перехресті Київщини, Волині й Поділля, залишив помітний слід в історії та культурі України. Найперші поселення людей відомі з доби неоліту, були тут і татарські набіги XIV–XVI ст., й шляхетське свавілля, населення краю брало участь у визвольній війні українського народу середини XVII ст., антипоміщицьких баталіях селянських загонів Семена Палія і гайдамаків XVIII ст., революціях 1905 і 1917 років, у Першій світовій, громадянській і Великій Вітчизняній війнах, голодувало разом з усією Україною в 1932–1933 роках. Велика кількість населення була страчена під час сталінських репресій та німецько-фашистського окупаційного геноциду. Саме тому, незважаючи ні на що, Бердичівщина продовжує зберігати свої історичні традиції та привертати увагу вчених і краєзнавців. Мета статті – продовжити українознавче осмислення наукових досліджень історії Бердичівського краю, їх генези, суті та еволюції у сучасних умовах.

Понад три століття м. Бердичів і його довкілля перебували у власності магнатів Тишкевичів і Радзивілів, тут розташовувався один із важливих осередків католицизму, тому науковий інтерес до краю виявила у XIX ст. передусім польська історіографія. Перші правдиві дані про м. Бердичів, аналіз його соціально-економічного розвитку доби середньовіччя подані в географічно-статистичних розвідках земель колишньої Речі Посполитої М.Балінського і Т.Ліпінського (1844) [1]. Водночас польський письменник О. Пшездзєцький у праці «Поділля, Волинь, Україна» (1841) вклав за матеріалами мандрівки особисті спостереження про місто, довколишні села та життя народонаселення [2]. В 2-ій половині XIX ст. з'явилися більш розгорнуті дослідження краю. Наприклад, відомий польський учений і літератор, мешканець м. Кам'янця-Подільського Й.Ролле (доктор Антоній Ю.) в книзі «Друкарня і граверна в Бердичеві» (1872) ґрунтовно розглянув історію книгодрукування і культурного піднесення міста у XVIII – середині XIX ст. [3]. Деякі важливі події з минулого Бердичівського краю помістили у своїх дослідженнях польські краєзнавці Волині і Київщини М. Дубецький [4] та Е.Руліківський [5]. Завдяки пошукам в архівах знаного польського українознавця О. Яблоновського цінні документальні факти про Бердичів були включені до ґрунтового багатотомника «Історичні джерела» (1877) [6] та до його праці «Волинь, Поділля і Русь Червона» (1911) [7]. Помітним успіхом польської науки стала

публікація в 15-ти томах «Словника Королівства Польського та інших слов'янських країв» (1880–1904), автором енциклопедичних довідок про Бердичів та його околиці був Е.Руліківський [8]. Окремі статті та розвідки з історії, культури та духовного життя Бердичівської землі друкувалися в польському часописі «Biblioteka parafialna», який виходив у Бердичеві в 1908–1910 роках [9]. Виразним результатом польської історіографії у зображенні історії Бердичева стала книга краєзнавчого спрямування бердичівського священнослужителя католицької єпархії Д.Бончковського про кармелітський монастир і косяль міста [10]. Втім польська історична наука література, що є альтернативною основою дослідження та вивчення Бердичівщини, недостатньо достовірна через зусилля авторів виправдати колоніальне панування Речі Посполитої в українських землях примусовими методами впливу на життя корінного населення.

У XIX–XX ст. дослідженням історії та культури Бердичівщини займалися російська та українська наука. Для прикладу, на початку XIX ст. побачили світ перші описи Волинської губернії, що були більш схожі на звіти про ситуацію в районі, ніж на поважні наукові трактати. Цікавими розвідками про економіку та життя населення Бердичівського краю є «Волинські записки» С.Руссова [11], книга «Нарис Волинської губернії» В.Аскоченського [12], змалювання місцевих ярмарків і становища сільського господарства Е.Зябловського [13, 368–369].

В середині XIX ст. Бердичів був включений до складу Київської губернії. У зв'язку з цим дослідження історії Бердичівщини перемістилися до Києва. Вагомим мотивом до вивчення регіональної історії України стала публікація 10-го тому «Военно-статистического обозрения Российской империи», підготовленого до друку вченими Генерального штабу, куди включили описи околиць Бердичівської землі [14]. Проте найбільш змістовним дослідженням з історії, географії, економіки, статистики м. Бердичева та його довколишніх сіл була праця вченого Д.Журавського «Статистическое описание Киевской губернии» [15, 419–435].

ґрунтова підбірка документальних матеріалів Бердичівського краю зроблена знаним краєзнавцем Київщини 2-ої половини XIX ст. Л.Похиловичем у праці «Сказание о населённых местностях Киевской губернии» (К., 1864). Змістовну роль у регіональних дослідженнях Волині та Київщини відіграв один із засновників української історичної науки В.Антонович. Будучи археографом, він

розмістив у 35-томному «Архиве Юго-Западной России» велику кількість давніх актів та інших рідкісних документів періоду XIV–XVII ст., в тому числі і про Бердичівщину, а саме перші писемні згадки про населені місця [16, 223–227]. Разом з тим В. Антонович видав «Археологічну карту Київської губернії» (1895) [17] та «Археологічну карту Волинської губернії» [18], вперше впорядкував відомі у регіоні стійбища, городища, кургани й інші старожитності від найдавнішого часу до середньовіччя. Під впливом В. Антоновича вивченням історії Бердичева почав займатися часопис «Киевская старина», який опублікував цікаву статтю про підпілля і таємні ходи міста (1900) [19, 144–146].

Побіжно вивчали Бердичівський край волинські краєзнавці. Один із знаних дослідників краю М. Теодорович дуже змістовно подав описи сіл Бердичівщини (наприклад, Мирославівки та ін.), які входили до складу Волинської губернії, в своєму «Историко-статистическом описании Волинской епархии» (1888) [20]. Додаткові відомості про цей край оприлюднені в «Географічно-історичному описі Волинської губернії» С. Каретнікова (1912) [21], в довідниках «Города России в 1910 году» (1914) [22], «Весь Юго-Западный край (1913)» [23], «Материалы надворной переписи Волинской губернии» (1914) [24, 102–103] та ін.

Таким чином, протягом XIX–XX ст. українська історична наука та місцеві краєзнавці накопичили достатній досвід історико-регіонального вивчення Бердичівської землі, втілили в життя перші спроби підсумувати набуті знання. Але порівняно з іншими регіонами Волині й Київщини Бердичівщина залишалась найменш дослідженою. Причиною була розірваність регіону між двома губерніями, слабкий розвій місцевого краєзнавчого руху.

Помітне поживавлення краєзнавчого руху та регіональних досліджень припало на 20-ті – початок 30-х років XX ст. і пов'язане передусім з приїздом у 1925 р. до Бердичева відомого вченого-археолога, краєзнавця Київщини і Волині Т. Мовчанівського [25, 209–215]. В цьому ж році він організував у місті окружний краєзнавчий музей та окружний архів, а в наступному – Бердичівське краєзнавче товариство. Т. Мовчанівському поталанило за підтримки населення добитись урядового рішення про заснування на території монастиря Босих кармелітів державного історико-культурного заповідника (1928 р.), в якому став першим його директором. У 1931 р. він опублікував путівник по заповіднику, де була систематизована історія Бердичева і його довкілля [26]. Т. Мовчанівський зробив великий внесок в археологічну галузь дослідження краю, у 1926, 1929–1933 роках розпочав розкопки давньоруського міста-фортеці XI–XIII ст. біля с. Райки, так званого Райковецького городища, котрі стали справжньою сенсацією для української історичної науки [27]. Одночасно за суттєвого сприяння місцевих краєзнавців опублікував «Список населених пунктів Бердичівської округи» (1927) [28], помістивши важливі історичні, статистичні й демографічні відомості про край. Утім в 30-ті роки під тиском комуністичної влади краєзнавчий рух був згорнутий, а його активні діячі репресовані. В 1938 р. Т. Мовчанівського було розстріляно «за приналежність до української терористичної націоналістичної організації» [29, 214–215].

Поновлення краєзнавчого руху на Волині, куди з 1937 р. знов увійшов Бердичів, у повоєнні роки

пов'язане з діяльністю археологічних експедицій, наукових установ і музеїв Радянської України. Приміром, на зламі 40–50-х років археологічна експедиція на чолі з В. Гончаровим майже закінчила розпочаті Т. Мовчанівським розкопки Райковецького городища на території Бердичівського району, результатом яких стала низка надрукованих книг та статей [30], котрі внесли істотні зміни в наші знання про Східну Волинь часів Київської Русі [31, 3–14]. В роботі експедиції В. Гончарова взяли участь і місцеві краєзнавці, найактивнішим серед них виявився вчитель історії с. Бистрик Г. Богун [32]. Завдячуючи їх зусиллям, у 1950 р. та на початку 1960 р. біля сіл Кикішівка, Маркуші, Житинці, Семенівка була зафіксована низка пам'яток давньої матеріальної культури і тим самим значно доповнена археологічна карта Бердичівського району [33]. Деякі узагальнення та нові відкриття у вивченні первісного суспільства цього краю відображені в монографіях І. Винокура «Старожитності Східної Волині» (1960) [34] та в «Історії та культурі черняхівських племен у Дністрово-Дніпровському межиріччі II–V ст. н.е.» (К., 1972).

У 60–80-ті роки краєзнавчий рух набув поширення, охопивши усі верстви населення, в тому числі й молодь. Помітну роль в його об'єднанні виконали відділення на місцях Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, заснованого в 1966 р. В цей же час побачили світ публікації місцевих краєзнавців у книзі «Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область», частина нарисів про Бердичів (автори І. Громенко, О. Павлов), Мирославівку (Г. Денисенко, О. Онишко) та енциклопедичних довідок про головні села району [35].

Незважаючи на руйнівальні дії радянської влади та її повну заполітизованість, книга й на сьогодні є ґрунтовною базою для вивчення історії краю, питань освіти, науки і культури.

Всебічним дослідженням подій на території Бердичівської землі в роки Другої світової війни, пов'язаних з масовим геноцидом місцевого населення фашистськими військами, розвитком підпільного партизанського руху, бойових дій по звільненню рідної землі, стали публікації збірника документів «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (К., 1969), книг А. Грильова «За Дніпром. Освобождение Правобережної України в январе – апреле 1944 г.» (М., 1963), «Житомирсько-Бердичівська операція 1943–1944 рр.» (1985) [36], «Золотые звезды Полесья» (К., 1985) та ін. Крім цього, побачила світ низка публікацій про Бердичівську землю у воєнні роки на сторінках газет та журналів «Радянська Житомирщина», «Комсомольська зірка» (м. Житомир), «Радянський шлях» (м. Бердичів), серед яких неабияку вартість мали матеріали журналіста і краєзнавця В. Космача [37].

У районних селах при будинках культури і школах організовувалися краєзнавчі музеї, кімнати бойової і трудової слави, ставилися меморіальні пам'ятники та обеліски загиблим жителям краю у Великій Вітчизняній війні, проводилися пошукові експедиції та туристичні маршрути по визначних бойових місцях. Періодика Житомирщини, зокрема статті Д. Самолюк [38], В. Ружицького [39], В. Мельничука [40], І. Борисюка [41] та ін., містили велику кількість краєзнавчих сюжетів з історії Бердичівського краю.

У 60–80-ті роки XX ст. найбільш авторитетними дослідниками на ниві краєзнавства Бердичівського району були вчитель географії

Г. Богун (1901–1981), директор Терехівської школи М. Шепелюк, який у 1978 р. заснував у своєму селі раритетний музей англійського письменника Джозефа Конрада, уродженця цієї землі, та С. Кот, який опублікував ілюстрований путівник «Бердичів» (К., 1982). Г. Богун займався всебічним опрацюванням загальної історії краю, розвідками в галузі археології та природи.

Справжнє відродження, що розпочалося у 90-х роках, зумовлювалося розбудовою Української незалежної держави. Сприяли цьому також відхід у роботі та регіональних дослідженнях від ідеологічної заангажованості радянських десятиліть, відміна надмірної цензури, демократизація видавничої справи й, найперше, утворення товариств нового типу – Всеукраїнської спілки краєзнавців, Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині та ін.

Вагомим здобутком місцевих краєзнавців і центрів ветеранів війни та праці стала підготовка і вихід у світ історико-меморіальної «Книги Пам'яті України. Житомирська область» [42] до 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, в перших двох томах якої відображені трагічні події того часу на Бердичівщині та опубліковані поіменні списки загиблих на території району, серед яких майже третина прізвищ, внаслідок довготривалих пошуків, надрукована вперше, завдяки чому зменшилась кількість так званих «безвісти зниклих».

Водночас дослідники регулярно друкували розвідки з історії Другої світової війни в газеті «Бердичівська земля», серед них – документальна повість В. Космача «Провал» (1998–1999). Українська історіографія збагатилася працями науковців і краєзнавців з різних аспектів минувшини Бердичівського краю. Вчитель історії місцевого машинобудівного коледжу Б. Марійський надрукував цікаву статтю «Археологічні старожитності Бердичівського району» (1994), в якій систематизовані історія досліджень та пам'ятки матеріальної і духовної культури краю кам'яного, мідного, бронзового і залізного віків, давньоруської доби [43, 144–154]. Дослідник Південно-Східної Волині Я. Козельський опрацював маловідомі й оригінальні джерела про перебування О. Бальзака на Бердичівщині в середині XIX ст. [44]. Не обминув увагою Бердичівський край активний учасник краєзнавчого руху в Україні М. Костиця у працях «Географія Житомирської області» [45], «Рідний край» [46] та ін. До пошукачів долучився й директор міської школи № 11, голова Бердичівського регіонального краєзнавчого товариства П. Скавронський [47]. Активно здійснюють вивчення минувшини краю і публікують матеріали в місцевій пресі директор музею Джозефа Конрада в с. Терехове М. Шепелюк та вчитель історії цього села М. Бені, колишній учитель історії с. Маркуші В. Редич, учителі з сіл Красівка М. Борисюк, Ст. Солотвин – А. Рудник, директор Бердичівської школи № 3 Ф. Пашківський, краєзнавець М. Гордієнко та ін. Завдяки відданій роботі цих дослідників було організовано Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію в м. Бердичеві.

Але й на сьогодні, попри всі старання краєзнавців, не з'ясовано точних дат перших писемних згадок про час заснування більшості сіл району, в тому числі вимагає уточнення дата заснування м. Бердичева. Це дозволило б класифікувати історію Бердичівського району на рівні досягнень сучасної історичної науки, на вищому щаблі розгорнути краєзнавчий рух.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Balinski M., Lipinski T.* Starożytna Polska pod względem geograficznym, historycznym i statystycznym. – Warszawa, 1844. – Т. 2.
2. *Przedziewicki A.* Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – Т. 2.
3. *D-r Antoni J.* Drukarnia i stycharnia w Bierdychowie. – Kraków, 1872.
4. *Dubiecki M.* Obrazy i studia historyczne. – Seria 1–3. – Kraków, 1899–1915.
5. *Rulikowski E.* Opis powiatu Kijowskiego. – 1913. – 286 s.
6. *Zrodła dziejowe.* Polska XVI wieku pod względem geogaticzno-statystycznym opisana przez A. Jabłonowskiego i A. Pawińskiego. – Warszawa, 1876–1897. – Т. V, XIX, XXI.
7. *Piśma Aleksandra JabBonowskiego.* – Warszawa, 1911. – Т. IV.
8. *Słownik geograficzny Krolewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1880. – Т. 1.
9. *ЦДІА України у м. Києві.* – Ф. 295, оп. 1, спр. 412.
10. *Banckowski D.* Historia Karmielitskiego klasztoru i kościołu najsw. Marii w Berdychowie. – Warszawa, 1912. – 92 s.
11. *Руссов С.* Волянские записки. – СПб., 1809.
12. *Аскоченский В.И.* Очерк Волинской губернии в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношении. – Житомир, 1807.
13. *Зябловский Е.* Землеописание Российской империи. – СПб., 1810. – Т. 6. – С. 368–369.
14. *Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное по Высоч. Повелению при 1-м Департаменте Генштаба.* – СПб., 1849–1850. – Т. 2–3.
15. *Журавський Д.П.* Статистическое описание Киевской губернии. – СПб., 1852. – Ч. 1. – С. 419–435.
16. *Архив Юго-Западной России.* – К., 1876. – Ч. IV. – Т. 1. – С. 223–227.
17. *Антонович В.Б.* Археологическая карта Киевской губернии. – К., 1895. – 280 с.
18. *Антонович В.Б.* Археологическая карта Волинской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – С. 1–132.
19. *Мердер А.* Бердичевские подземелья // Киев. Старина. – 1900. – № 6. – С. 144–146.
20. *Теодорович Н.И.* Волянь. Историко-статистическое описание Волинской епархии. – Почаев, 1888. – Т. 1.
21. *Каретников С.М.* Волянская губерния. Географическо-исторический очерк. – Почаев, 1912. – 131 с.
22. *Города России в 1910 году.* – СПб., 1914. – С. 534, 535, 544, 574.
23. *Весь Юго-Западный край.* Справочная книга. – К., 1913. – С. 87, 477–482.
24. *Материалы надворной переписи Волинской губ.* – Житомир, 1914. – С. 102–103.
25. *Нестуля О.О.* Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 209–215.
26. *Мовчанівський Т.* Бердичівський державний історико-культурний заповідник: Путівник. – Харків, 1931. – 45 с.
27. *Мовчанівський Т.* Райковецьке городище XI–XIII ст. // Наук. зап. Інституту матеріальної культури УАН. – К., 1935. – № 5–6. – С. 125–176; Його ж. Матеріали дослідної роботи Райковецької археологічної експедиції // Там само. – 1937. – № 2. – С. 35–65.
28. *Список населених пунктів Бердичівської округи.* – Бердичів, 1927. – 150 с.
29. *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки).* – К., 1981. – 322 с.
30. *Гончаров В.К.* Райковецьке городище. – К., 1950. – 149 с.; Його ж. Лука Райковецька // МІА СССР. – № 108. – М.-Л., 1963. – С. 283–315; Його ж. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – С. 31–61.
31. *Довженко В.Й.* Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – К., 1975. – № 6. – С. 3–14.
32. *Богун Г.Г.* Археологічні пам'ятки р. Гнилоп'ять //

Старожитності Східної Волині. Праці комплексної експедиції Чернівецького університету. – Вип. 1. – Чернівці, 1960. – С. 131–132; Його ж. Археологічні пам'ятки Бердичівського району // Наук. зап. Бердичівського педінституту. – 1961. – Т. 2. – С. 271–272.

33. *Винокур І.С.* Відкриття археолога-любителя // Рад. Житомирщина. – 1958. – 12 лист.

34. *Винокур І.С.* Старожитності Східної Волині. – Чернівці, 1960. – 106 с.

35. Історія міст і сіл УРСР. Житомирська область. – К., 1973. – С. 164–182, 182–190.

36. Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – М., 1985.

37. *Космач В.* З вогненого кільця / Визволення м. Бердичева // Рад. Житомирщина. – 1983. – 1 січня.

38. *Самолук Д.* Перші маївки (в Бердичеві) // Рад. Житомирщина. – 1986. – 1 травня.

39. *Ружицький В.* У плеяді видатних (Л.М.Горовиць-Власова) // Рад. Житомирщина. – 1986. – 27 черв.

40. *Мельничук В.* На початку віку // Рад. Житомирщина. – 1983. – 30 лип.

41. *Борисюк І.* Пам'яті героя-земляка (моряк з крейсера «Варяга» Г.Шпорук) // Рад. шлях (Бердичів). – 1977. – 2 груд.

42. Книга Пам'яті України. Житомирська область. – Т. 1–2. – Житомир, 1993. – 640 с.

43. Велика Волинь. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 15. – Житомир, 1994. – С. 144–154.

44. *Ковельський Я.* Бальзак у Верхівні. Нотатки слідами великого французького письменника Оноре де Бальзака. – Стара Синява, 1992. – 80 с.

45. *Костриця М.Ю.* Географія Житомирської області: Посібник для вчителів. – Житомир, 1993.

46. *Костриця М.Ю.* Рідний край. Посібник для вчителів і учнів Житомирщини. – Житомир, 1994.

47. *Скавронський П.* Топонімічні дослідження Г.Г.Богуна // Земля Бердичівська. – 1997. – 22 січ.

Вадим Лебедев

Бердичевская земля в историко-региональных исследованиях XIX–XX веков

Аннотация. В статье определяется состояние исследования Бердичевского края в научных работах XIX–XX веков, выясняется полнота и репрезентативность исходных обеспеченных указанной проблемы. Также на основе анализа историографических источников освещено место и роль историко-региональных исследований в прогрессе исторической науки Польши, России, Украины, выясняется влияние зарубежных историографических работ о Бердичевщине на развитие украиноведческих исторических исследований. Вместе с тем в предлагаемой статье дается характеристика научного потенциала исследований земли Бердичевской и делается вступительная попытка историографического описания работ о Бердичевском крае.

Ключевые слова: Бердичевский край, научные исследования, историографическое описание, краеведческое движение.

Vadym Liebidiev

Berdychiv land in historic and regional researches of XIX–XX centuries

Annotation. The article determines the status of Berdychiv land research in the scientific works of XIX–XX century, completeness and representativity of indicated problem source securing is turned out. Also on the basis of historiography sources analysis scene and role of historic and regional researches in the progress of Polish, Russian, Ukrainian etc. historic science is cleared up; influence of foreign historiography works about Berdychiv region on the development of historic researches of Ukrainoznavstvo is turned out. At the same time in proposed work characteristic of the researches of Berdychiv land analysis is conducted and introductory attempt of historiography description of the works is made.

Keywords: Berdychiv region, scientific researches, Historiographic description, movement of regional ethnography.

«...ядром українознавства (як і японо-, британіє-, росієзнавства) є людинознавство, – людинознавство є чи не найскладнішою, найтаємничішою системою, в якій важливу роль відіграють і потребують знань: біологічна природа; фізична структура; родові чинники; соціальна зумовленість світосприйняття і життєвої позиції; традиції; культура; життєва воля; психіка».